

Беліков В.С.*

НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ СПРЯМУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ

У статті описано важливість міжнародної кооперації як для України так і для всього світу, а також важливість кооперації України з Російською Федерацією і проблеми, які виникають на даному етапі співробітництва. Сформульовано напрями інституційної підтримки впровадження механізмів науково-технологічного співробітництва.

Ключові слова: інновації, науково-технічна кооперація, інвестиції, міжнародна кооперація.

В статті описана важність міжнародної кооперації як для України так і для всього світу, а також важність кооперації України з Російською Федерацією і проблеми, які виникають на даному етапі співробітництва. Сформульовано напрями інституційної підтримки впровадження механізмів науково-технологічного співробітництва.

Ключевые слова: инновации, научно-техническая кооперация, инвестиции, международная кооперация

This article describes the importance of international cooperation both for Ukraine and for the entire world, and also the importance of Ukraine's cooperation with Russian Federation and problems that arise at this stage of cooperation. The ways of institutional support for the implementation of the mechanisms of scientific and technological cooperation are formulated.

Keywords: innovation, research and technical cooperation, investment, international cooperation.

В умовах спаду світового виробництва, викликаного глобальною фінансово-економічною кризою, процеси інтеграції та кооперації набувають все більшого значення, так як сприяють мобілізації науково-технологічного потенціалу з метою підвищення конкурентоспроможності, в тому числі технологічної.

Тенденції сучасного світового розвитку свідчать, що міжнародна науково-технічна кооперація є найважливішим фактором економічного зростання, культурного і суспільного прогресу. Проте в даний час цей процес протікає суперечливо: інтеграційним тенденціям протистоять дезінтеграційні форми взаємодії і співпраці. Подібні протиріччя притаманні і країнам СНД.

Питання розвитку країн СНД і регулювання їх інтеграційних процесів набули особливо актуального значення в зв'язку з поширенням євроінтеграційної політики України. Між тим досвід показує, що тільки виважена і системно обґрунтована зовнішньоекономічна політика держави здатна створювати реальні умови для розвитку економіки, залу-

* старший викладач Київського економічного інституту менеджменту

чати стратегічних партнерів і забезпечувати досягнення високого рейтингу країни в світовому господарстві.

Інноваційний фактор сьогодні - вагомий аргумент в стратегії забезпечення конкурентоспроможності країни, в тому числі і за її межами. Сукупність засобів і прийомів, які спрямовані на відродження інноваційного, високотехнологічного виробництва та конкурентоспроможності України, визначає її науково-технологічну політику і ступінь міжнародної науково-технологічної кооперації з іншими країнами, у тому числі з РФ.

Ретроспектива показує, що протягом 1991-2011 рр.. для організації багато- та двосторонньої кооперації з країнами-учасницями СНД проводиться постійний моніторинг пріоритетних напрямів науково-технологічної кооперації. Прийняті і схвалені угоди, програми, проекти, договори наукового та науково-технологічного співробітництва дали можливість сформуванню науково-технологічного іміджу Україні, відстояти національні інтереси співробітництва в сфері науки і технологій, консолідувати вчених і фахівців країн - учасниць СНД, залучити і реалізувати власний науковий потенціал в міжнародній науково-технологічній кооперації.

Важливим для реалізації набутого науково-технологічного потенціалу є співробітництво України в галузі науки і технологій з багатьма країнами. Проте історична стійкість економічних зв'язків, географічна близькість визначають як основного стратегічного партнера Україні Російську Федерацію. Так, експерт в галузі досліджень науки та інновацій А. Терехов аргументовано зазначає, що «тільки дві найбільш розвинені республіки (зі складу Радянського Союзу), Росія і Україна, здатні вести дослідження по всьому науковому фронту і готувати фахівців у всіх наукових областях» [1, с. 7].

У сфері міжнародного співробітництва широко поширена як альтернативний варіант кооперації підприємств практика об'єднання високотехнологічних компаній з різних країн на договірній основі для реалізації окремих науково-виробничих проектів. Цей процес відбувається, перш за все, шляхом створення крупних міжнародних консорціумів, технологічних спілок та альянсів між провідними ТНК, спільних підприємств, а також в інших формах, основу яких складає договір між учасниками. Серед таких організаційних структур в якості прикладу можна привести: Airbus і Eurfighter (союз ТНК в авіаційній сфері); Microelectronics and Computer Technology Corporation (MCC) і Sematech (союз ТНК в сфері виробництва комп'ютерної техніки); спільне підприємство Eurocopter (об'єднання ТНК в авіаційній сфері).

Високотехнологічні корпорації сьогодні формують новий принцип взаємовідносин з партнерами. Принцип «конкуренція з усіма, а співпраця з обраними» замінений іншим: «конкуренція з обраними, а співпраця з іншими». Цей принцип реалізується в створенні виробничо-комерційних агломерацій – тимчасових, порівняно стійких об'єднань із загальною виробничою базою, технологічною та науково-технічною єдністю.

Стимулювання НТП з боку сучасної держави відбувається в таких напрямках:

- Безпосередньо фінансується значна частка НДДКР у системі державних науково-дослідних організацій і ВУЗів;
- Діє система державних замовлень на НДДКР приватним та іншим недержавним науково-дослідним організаціям і промисловим корпораціям;
- Держава фінансує дослідження, пов'язані з виконанням приватними компаніями урядових замовлень на ті чи інші товари;
- Держава надає фінансову допомогу фірмам, що проводять дослідження в перспективних, з точки зору уряду, напрямах і сферах.

Однією з форм науково-технічних зв'язків, яка одержала значний імпульс на новому етапі НТР є кооперація в інноваційній сфері. В сучасних умовах науково-технічна коо-

перація здійснюється на трьох рівнях. Одним з них є науково-виробнича кооперація на рівні фірм – поєднання зусиль та коштів різних компаній для розробки спільних проектів. На основі кооперації, наприклад:

- Компанії Siemens (Німеччина) та Intel (США) займаються розробкою та виробництвом мікропроцесорів;
- Toshiba (Японія) та LSI Logic (США) створюють електронні компоненти нового покоління;
- General Electric (США) та Philips (Нідерланди) виробляють електронні медичні прилади;
- Ericsson (Швеція) та Matra (Франція) виробляють телекомунікаційну техніку;
- Mitsubishi (Японія) - Boeing (США) розробляють авіалайнери

Важливість розвитку міжнародної кооперації в більшій мірі пояснюється постійною тенденцією підвищення капіталоємності випуску нової високотехнологічної продукції. Так, за даними ЄЕК ООН, міждержавні угоди про технологічне співробітництво та обмін вузлами і деталями на базі кооперування в середньому приблизно на 14-20 міс. зменшують термін налагодження виробництва нової продукції в порівнянні з організацією його виключно власними силами, а також на 50-70% знижують вартість освоєння виробництва. Крім того, кооперація дає можливість досягти більш ніж 90-відсотковий рівень якості продукції іноземного партнера, тоді як освоєння зарубіжної технології власними силами дозволяє забезпечити лише 70-80% даного показника. Це обумовлено тим, що міжнародне кооперування розширює можливості комплексного використання різних виробничих ресурсів. При цьому виникає також економія в результаті нових технологічних зарубіжних розробок.

Яскравим прикладом є програма науково-технічної кооперації “Евріка”. Спільне рішення про її організацію було прийнято в 1985р. представниками 19 країн Європи. Це комплексна програма, в межах якої розроблюється велика кількість наукових проектів в різноманітних галузях. Мета програми – подолати відносну відсталість економік європейських країн від США та Японії. Сьогодні в рамках EURICA здійснюється кілька сотен різноманітних проектів. Програма має як і мирний (виробничий) напрямок, так і військовий – участь в реалізації програми “Стратегічна оборонна ініціатива”. EURICA є повністю демократичною програмою, тобто кожна країна сама вирішує, чи брати їй безпосередньо участь в ній, чи бути спостерігачем.

Новою і перспективною формою реалізації технологічних нововведень є лізинг. Сьогодні на засадах лізингу здійснюється 25-35% загальних капіталовкладень у розвинених західних країнах.

Науково-технічне спрямування міжнародної кооперації, з огляду на її особливості і глобальну сутність, швидке одержання й найбільш ефективно впровадження результатів є можливим лише за умов тісного переплетення національних потенціалів, об’єднання матеріальних та інтелектуальних ресурсів різних країн, розподілу ризиків і фронтів роботи на міжнародному і глобальному рівнях. Ця особливість знаходить своє втілення в процесах міжнародної інтернаціоналізації сфери науки і техніки. [4, с. 198-199].

У контексті розвитку і поглиблення процесів інтернаціоналізації світової економічної і науково-технічної сфер вирішального значення у підвищенні ефективності реалізації національної стратегії інноваційного розвитку України набуває використання переваг міжнародної науково-технічної інтеграції.

Науково-технічний прогрес на сучасному етапі розвитку світової економіки багато в чому визначає характер і зміст процесів, що відбуваються як в окремих країнах і регіонах, так і в усій сфері міжнародних відносин. Аналіз наукових досліджень з питань залеж-

ності інтенсивного економічного зростання від науково-технічних чинників дозволяє зробити висновок про те, що від володіння сучасними технологіями на сьогодні залежить рівень економічного розвитку країн, ступінь їх участі в міжнародному розподілі праці, положення в світовій спільноті, здатність успішно вирішувати різні соціально-економічні проблеми.

Враховуючи глобальну сутність НТП і особливості розробки та впровадження досягнень науки і техніки, науково-технічна сфера здатна до найефективнішого функціонування лише за умов найтіснішого переплетення національних потенціалів, об'єднання матеріальних та інтелектуальних ресурсів різних країн, розподілу ризиків і фронтів роботи, що знаходять своє втілення в процесах міжнародної співпраці, міжнародної інтеграції. Передумови цієї тенденції сформувалися в 60-70-х рр., коли міжнародна науково-технічна інтеграція виступила необхідною умовою розгортання другого етапу НТР, пов'язаного зі створенням новітньої технологічної бази виробництва.

Виникнувши в рамках економічної інтеграції, на сучасному етапі науково-технічна інтеграція вийшла за її межі, що обумовило її власні особливості та динаміку розвитку.

Процес міжнародної науково-технічної інтеграції здійснюється із використанням всіх форм науково-технічного обміну. Він припускає об'єднання зусиль країн і їх суб'єктів у науково-технічній сфері на різних рівнях (на рівні реального бізнесу, прямих зв'язків, на державному та наднаціональному рівнях).

Сукупність всіх рівнів з їх характеристиками становить цілісний механізм взаємодії національної науково-технічної сфери зі світовим простором, її включення до світового ринку високотехнологічних товарів і наукоємних послуг. У той же час, характер, спрямованість і глибина всіх сфер взаємодії визначається на державному рівні, який відповідає за формування сприятливих передумов, середовища і механізмів здійснення міжнародної науково-технічної взаємодії.

Визначення глобальної спрямованості науки, напрямків та ефективних механізмів об'єднання міжнародних зусиль в науково-технічній сфері для вирішення найважливіших проблем розвитку людства належить до функцій системи спеціалізованих організацій ООН.

Найбільшої глибини процес регіональної науково-технічної кооперації досяг в рамках Європейського Союзу, подальше зміцнення позицій якого на світовій арені залежить від ефективності залучення до процесу вирішення завдань науково-технічного розвитку потенціалів всіх держав європейського регіону. З цією метою Європейською Комісією розроблено план створення "Європейського наукового простору", особливе місце в якому відведено співпраці з державами, що розвиваються, і країнам з перехідною економікою.

З урахуванням особливостей сучасного етапу НТП і інтернаціонального характеру розвитку світового господарства для прискорення й інтенсифікації зростання національної економіки Україною обрано стратегію інноваційного розвитку. Великого значення в контексті її реалізації набуває застосування державою дієвого механізму подолання несприятливих наслідків ізоляції держави від світової науково-технічної спільноти, забезпечення максимального використання переваг міжнародної кооперації і спеціалізації у сфері науки, техніки та інновацій для розвитку національної науково-технічної й економічної сфер[5, с. 152-154].

Аналіз стану науково-технічного потенціалу України показує, що в результаті тривалого кризового періоду він скоротився в кількісному і якісному відношенні: кількість вчених скоротилася вдвічі, фінансування – втричі, скоротилась також кількість публікацій, патентів, здійснюваних проектів, впроваджуваних інновацій, високими є показники "витоку мізків".

У всіх країнах світу, насамперед розвинутих, посилюється роль знань у розвитку економіки. В Україні ж не приділяється належна увага збільшенню нематеріальних активів. Наприклад, в США частка інвестицій в нематеріальні активи сягає 10-11% ВВП, в Україні на даний час - менше 1%.

Загрозливої тенденції набирає процес зменшення в загальному товарному експорті частки високотехнологічної продукції — обсяги імпорту високотехнологічної продукції у декілька разів перевищують обсяги експорту.

Ринок Росії зараз є ключовим у збуті високотехнологічних товарів машино- та приладобудівної промисловості.

Українське інноваційне законодавство не орієнтоване на функціонування економіки в жорсткому конкурентному середовищі. Не реалізовані завдання Указу Президента "Про стан науково-технологічної сфери та заходи щодо забезпечення інноваційного розвитку України" від 11.07.2006 р. № 606. У Програмі уряду "Український прорив: для людей, а не політиків" (Постанова КМУ від 16.01.2008 р. №14) наголошується, що зі вступом до СОТ "розширення ринку збуту, посилення коопераційних зв'язків та активізація міжнародного співробітництва в промисловості ... забезпечуватиметься шляхом стимулювання експорту промислової продукції, насамперед, наукоємної", проте конкретних механізмів у цьому напрямку не пропонується.

У співпраці України і РФ в науково-технологічній та інноваційній сферах важливу роль в свій час відіграли прийняті Економічною радою СНД Концепція міждержавної інноваційної політики держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав на період до 2005 року (22 червня 2001 р.) і Комплексний план її реалізації (28 червня 2002). Проте можливості розвитку співробітництва в інноваційній сфері, створення конкурентоспроможних на світових ринках високих технологій виробництв в рамках реалізації вищевказаних міждержавних документів повністю не реалізовані.

Нормативно-законодавчі основи взаємовигідного співробітництва підприємств України і Росії закріплені в Угоді про загальні умови і механізм підтримки розвитку виробничої кооперації підприємств і галузей країн - учасниць СНД (23.12.1993, м. Ашхабад), згідно з яким, зокрема, за рахунок податкових пільг можливо підвищення конкурентоспроможності кінцевої продукції українських та російських товаровиробників на світових ринках.

На основі Ашхабадської Угоди було укладено Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про виробничу кооперацію (24.04.1998 р.), яке успішно реалізовувалося в 1998-2011 рр.. в процесі щорічного підписання міжурядових протоколів і переліків взаємопоставленої продукції. З метою уніфікації нормативної бази країн СНД з питань порядку та митного оформлення товарів, які поставляються за виробничою кооперацією, прийнято Постанову Кабінету Міністрів України (18 травня 1994 р. № 323) «Про затвердження Положення про порядок постачання і митного оформлення продукції за виробничою кооперацією підприємств і областей країн - учасниць СНД ». Постановою функції ведення міжвідомчих, галузевих угод покладено на галузеві міністерства та відомства, а загальна координація робіт, пов'язана з виконанням міжвідомчих і міжурядових угод - на Мінекономіки України.

Постановою Кабінету Міністрів України (26.10.2001 № 1427) «Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 18.05.1994 № 323» координація роботи, пов'язаної з веденням угод про виробничу кооперацію з Російською Федерацією, покладена на Міністерство промислової політики України(з 23 грудня 2011 року реорганізовано у Державне агентство України з управління державними корпоративними правами та майном).

Враховуючи, що приблизно 90% поставок в рамках міждержавної угоди про виробничу кооперацію складає продукція підприємств, що належать до сфери діяльності саме Мінпромполітики України, внесення зазначених змін до зазначеної постанови дозволило значно спростити механізм підготовки щорічного міждержавного протоколу та переліків взаємопоставленої продукції з українського боку.

В цілому реалізація механізмів науково-виробничої кооперації дозволяє зберігати конкурентоспроможність продукції українських товаровиробників на російському ринку і сприяє підвищенню експортного потенціалу промисловості України і Росії в цілому.

Згідно нормативно-законодавчим положенням, включення товарів до переліків продукції для науково-виробничої кооперації здійснюється відповідно до критеріїв:

- обов'язковими - продукція не є кінцевим виробом, а призначена для використання в технологічному процесі підприємства (матеріали, напівфабрикати, комплектуючі виробу); продукція не виробляється в Україні або виробляється в недостатній кількості; продукція не є енергоносієм або підакцизним товаром;
- додатковими - продукція призначена для реалізації спільних міждержавних програм - пріоритетних напрямків двостороннього співробітництва (наприклад, програми затверджені розпорядженням Кабінету Міністрів України з 17.04.2008 року № 651-р): а) програма українсько-російського співробітництва в галузі машинобудування; б) загальне серійне виробництво літаків АН 140, 148, 124).

Серед провідних авіабудівників давно побутує думка, що з технологічної точки зору авіапрому Росії та Україні за умови спільних зусиль здатні створити конкурентоспроможну на світовому ринку продукцію. Останнім часом це наочно підтверджується успішним використанням «Русланів», обладданими перспективами участі цих літаків, нарівні з «Боїнгом-С17», в оголошених НАТО і ЄС європейських програмах SALIS і ESAP з виконання стратегічних повітряних перевезень і т. п. Сьогодні загально визнано, що в авіабудівній галузі, як і в космічній, старання окремої країни створити продукт світового класу неминуче призведуть лише до розтрати коштів, матеріальних та інтелектуальних ресурсів. Використання переваг чіткої спеціалізації авіапідприємств дозволяє істотно зменшити вартість перспективних проектів і прискорити їх реалізацію, що є головним фактором кінцевого успіху. У той же час придбаний Україною досвід науково-технологічної кооперації вказує на те, що при формуванні виробничих зв'язків завжди слід враховувати можливість виникнення негативних результатів.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що в процесі науково-виробничої кооперації Україна з РФ виявлені наступні проблемні питання:

- суттєва диверсифікація українського експорту в напрямку третіх країн з урахуванням переорієнтації значної частини російського ринку на продукцію з країн далекого зарубіжжя;
- слабка активність українських товаровиробників у вишукуванні форм просування вітчизняних товарів на російський ринок, зокрема, створення СП, участі в тендерах, виставково-ярмаркових заходах;
- залежність взаємозв'язків українських і російських підприємств в процесі співробітництва від зміни політичних взаємин між двома країнами на вищому рівні державної влади;
- надзвичайно громіздка система митного оформлення, яка вимагає від підприємства, при перетині кордону при поставках продукції, підготовки безлічі довідок, що пояснюють підтверджень і т.п.

В контексті поглиблення науково-технічного співробітництва важливого значення набуває виконання зобов'язань сторін зі сприяння (в рамках своєї компетенції) вирішення пи-

тань на міждержавному рівні про включення в двосторонні угоди між Україною і РФ про економічне, науково-технічне і культурне співробітництво положень про забезпечення охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності. Так, 22 грудня 2006 р. було підписано Угоду між Урядом Російської Федерації і Кабінетом Міністрів України про взаємну охорону прав на результати інтелектуальної діяльності, що використовуються та отримані в ході двостороннього військово-технічного співробітництва. Оцінюючи динаміку подачі заявників України в патентних відомствах за кордоном, слід зазначити, що пріоритетним відомством було і залишається патентне відомство РФ за всіма видами патентів - на винаходи, корисні моделі та промислові зразки.

Варто враховувати, що міжнародне науково-технічна кооперація є важливим чинником прискорення національного економічного зростання та подолання технологічного відставання лише в тому випадку, якщо стратегія держави спрямована на використання його результатів для створення власного високорозвинутого потенціалу в сфері науки і техніки, що має високу конкурентоспроможність і на світових ринках.

У той же час, при незмінності розроблених стратегічних цілей і завдань науково-технічної кооперації механізм здійснення цього процесу не може залишатися незмінним. Він повинен оперативної і повною мірою реагувати на вплив факторів національного, регіонального і глобального рівнів, що дуже швидко змінюються. Тому розробка національної політики у сфері міжнародного науково-технічного співробітництва являє собою безперервне удосконалення методів і форм взаємодії на кожній стадії національного розвитку з урахуванням міжнародних політичних та економічних змін [6, с. 179-182].

Як показує практика, для досягнення результативності інтеграційних процесів необхідно:

- підвищити якість системи управління, зокрема державної, і підсилити його вплив на конкурентоспроможність держав;
- посилити відповідальність органів законодавчої та виконавчої влади за підвищення конкурентоспроможності країни, темпи, результати і перспективи інноваційного та технологічного розвитку;
- активізувати роль держави і регіонів у розробці та реалізації стратегії інноваційного розвитку національної економіки;
- удосконалити систему науково-технологічного прогнозування та планування, розробки ефективних механізмів державно-приватного партнерства;
- використовувати кредитні та податково-бюджетні механізми, що стимулюють інноваційно-технологічний розвиток;
- стимулювати особливо значущі для пріоритетних сфер соціально-економічного розвитку фундаментальні і прикладні дослідження та реалізацію на їхній базі інноваційних проектів;
- сприяти системної інтеграції інноваційних проектів, розвитку інноваційних мереж і кластерів;
- сприяти державі в просуванні на зовнішні ринки наукомістких та інноваційних продуктів і послуг вітчизняних підприємств.

Необхідно розвивати механізми інституційної підтримки реалізації політики науково-технологічного співробітництва України і РФ в цілому, а також виробничої кооперації в тому числі за такими напрямками:

1) Політичний:

- Визнання пріоритетів в тому числі і науково-технологічних у внутрішній і зовнішній політиці держав;

- Розробка державної технологічної політики, а також системи надання переваги в напрямках досліджень для концентрації науково-технологічного потенціалу держави у відповідних «технологічних нішах».

2) Нормативно-правовий:

- Законодавче закріплення моделі технологічного розвитку економіки та обов'язковості її впровадження усіма рівнями державного управління в кожній з країн;
- Прийняття системи законодавчих актів, яка забезпечує відкриту і стимулюючу процедуру здійснення виробничої кооперації між країнами з урахуванням критеріїв підвищення технологічного рівня виробництва в усіх видах економічної діяльності;
- Гармонізація нормативно-правової бази у сфері управління інтелектуальною власністю в напрямку більш ефективного законодавчого закріплення на всіх рівнях міждержавного регулювання прав на інтелектуальну власність і забезпечення правових основ їх ефективного захисту.

3) Інформаційний:

- Створення мережі комунікаційних майданчиків для вибору потенційних учасників співробітництва між Україною та РФ;
- Формування позитивного образу вченого, інженера винахідника, внесок якого в суспільний розвиток високо оцінюється державою;
- Інформування про досягнення російської і української науки в сфері технологій.

4) Організаційно-адміністративний:

- Виявлення та усунення адміністративних бар'єрів на шляху створення суб'єктів різних організаційно-правових форм, орієнтованих на науково-технологічне співробітництво між країнами;
- Надання допомоги у вирішенні організаційних питань, наприклад, в рамках функціонування загальної інноваційної та технологічної інфраструктури «інкубаторів», «технопарків» і т.д. [7].

Висновок: Таким чином, виробничо-технологічна кооперація і тісно пов'язана з нею торгівля науково-технічними знаннями між Україною і РФ повинні представляти собою сферу інтенсивно зростаючих міжнародних економічних зв'язків та сприяти суттєвим зрушенням в структурі економік обох країн. Вона повинна доповнюватися науково-технологічною кооперацією на стадії розробки продукту; кооперуванням у безпосередньому виробництві; наданням технологічних послуг на стадії монтажу і пуску об'єкта в експлуатацію; інжинірингом в період його експлуатації.

Орієнтація взаємних зв'язків на конкретні проекти міжнародної кооперації є в даний час найбільш перспективним підходом до розвитку інтеграційних процесів.

Список літератури

1. Науково-технічна та інноваційна діяльність в Україні у контексті євро інтеграційних процесів: [Монографія] /І.Ю. Єгоров, І.А. Жукович, Ю.О. Рижкова, М.В. Пугачова; наук.-техн. Комплекс стат. досліджень. К.: ІВЦДержкомстату України, 2006.
2. Science and Engineering Indicators 2012. - US National Science Foundation. - <http://www.nsf.gov/nsb>
3. Липов В. Міжнародна економіка : Навчальний посібник/ Володимир Липов,; М-во освіти і науки України, ХНЕУ. -Харків: ВД "ІНЖЕК", 2005. -406 с.
4. Міжнародні економічні відносини : Історія міжнар. екон. відносин: Підручник для екон. вузів і фак./ А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, О. В. Бутенко та ін.. -К.: Либідь, 1992. -190 с.

5. Економічна теорія : Підручник/ В. М. Тарасевич, В. В. Білоцерківець, С. П. Горобець, О. В. Давидов та ін.; За ред. В. М. Тарасевича; М-во освіти і науки України, Нац. металургійна акад. України . -К.: Центр навчальної літератури, 2006. -779 с.
6. Горбач Л. Міжнародні економічні відносини : Підручник/ Люд-мила Горбач, Олексій Плотніков,. -К.: Кондор, 2005. -263 с.
7. Комков Н.И., Бондарева Н.Н., Федулова Л.И. Украина-Россия: состояние и перспективы научно-технологической интеграции (по результатам опроса) //Иновация. 2009. № 8 (130).